

UOT: 811.512.162

GÜLŞƏN AXUNDOVA*

AZƏRBAYCAN COĞRAFI ADLARININ RUS DİLİNƏ
TRANSLİTERASİYASININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan coğrafi adlarının rus dilinə transliterasiyası probleminə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, hal-hazırda dünyada baş verən ictimai-iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi və qloballaşma dövrü coğrafi adların transliterasiyanın əhəmiyyətli rolunu şərtləndirir. Bu baxımdan transliterasiya olduqca dəqiq, düzgün və elmi müddəalara əsaslanmalıdır. Azərbaycan dilindəki coğrafi adların rus dilinə transliterasiya prosesində sözlərin heca xüsusiyyətləri, hərflərin sözlərdə pozisiyası, morfemlərin düzülüşü və s. nəzərə alınmalıdır. Bu müddəalardan çıxış edərək müəllif Azərbaycan coğrafi adlarının rus dilinə transliterasiyasının bəzi xüsusiyyətlərini fərqləndirir. Müəllifin tövsiyələri bu problemə aid olan gələcək tədqiqatlar üçün faydalı sayıla bilər. Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu və İnformatika İnstitutu transliterasiya problemləri ilə məşğuldur və elmin bu sahəsində əməkdaşlıq edirlər.

Açar sözlər: transliterasiya, coğrafi ad, səs birləşmələri, qloballaşma dövrü, əhəmiyyətli rol, elmi müddəalar

Azərbaycan mənşəli coğrafi adların rus dilinə transliterasiyası latın əlifbasında olan dil vahidlərinin kiril əlifbası vasitəsilə verilməsindən ibarətdir. Bu hallarda biz fonetik prinsiplərdən çıxış edərək mənbə dilin xüsusiyyətlərini maksimal dərəcədə hiş etməyə çalışmışıq. Beləliklə, biz həm milli, həm də beynəlxalq miqyasda coğrafi adların unifikasiyası və standartlaşdırılmasına töhfə vermiş oluruq. Ümumiyyətlə, transliterasiya böyük elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan coğrafi adlarının transliterasiyasının əhəmiyyəti ondadır ki, qloballaşma dövründə beynəlxalq ictimai-siyasi və iqtisadi əlaqələr genişlənir və onların diferensial və adresat funksiyaları bu dil vahidlərinin rəsmi sənədlərdə, xəritələrdə və digər nəşr orqanlarında dəqiq işlənməsini tələb edir. Bu işin düzgün həllini həm hökumət idarəetmə orqanları, həm müxtəlif nazirliklər, həm nəqliyyat və rabitə müəssisələri gözləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, post-Sovet məkanında, müstəqillik dövründə coğrafi adların və xüsusilə də urbanonimlərin milli standartlaşdırılması prosesi bir sıra respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda müşahidə olunur. Coğrafi adların standartlaşdırılması və müxtəlif dillərə transliterasiyası həm milli, həm də beynəlxalq elmi və hökumətlərarası təşkilatların maraq dairəsini təşkil edir. Nümunə

kimi aşağıdakı təşkilatların adlarını çəkmə bilirik: İCOS-İnternational Committee of Onomastic Sciences-Onomastik Elmlər üzrə Beynəlxalq Komitə, İSO-İnternational Standardization Organization-Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı; İPA-İnternational Phonetic Association-Beynəlxalq Fonetik Assosiasiya; United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN) – Coğrafi Adlar üzrə Birləşmiş Ştatların Ekspertlər Qrupu (1, s. 8; 8).

Rus dilinə transliterasiya prosesində aşağıdakı məqamlara diqqət yetirməyi zəruri hesab edirik:

1. Mənbə dildə böyük və ya kiçik hərflə yazılan komponentlər transliterasiyada da bu şəkildə verilməlidir;

2. Coğrafi adların tərkibindəki nomenklatur terminlər olduğu kimi verilməlidir;

3. Düzəltmə və mürəkkəb coğrafi adlar bitişik, ayrı və ya defislə yazılırsa, rus dilində də buna riayət olunmalıdır.

Məlumdur ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı nəzdində coğrafi adların standartlaşdırılması və transliterasiyası üzrə Ekspert Komissiyası fəaliyyət göstərir və bu təşkilatın təşəbbüsü ilə bir sıra ölkələrdə, o cümlədən İsveçrədə, İngiltərədə, Fransada, Tailandda və s. dəyişən coğrafi adların standartlaşdırılmasına və transliterasiyasına aid beynəlxalq konfranslar və seminarlar keçirilir (7, 8, 9).

Yuxarıda sadalanan müddəaların müstəvisində Azərbaycan coğrafi adlarının rus və eləcə

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutu Hind-Avropa dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tufan_akhundov@mail.ru

də digər müxtəlif sistemlərə daxil olan ingilis, fransız, alman və s. dillərə transliterasiyası müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan coğrafi adlarının rus dilinə transliterasiyası bir sıra problemlərin mövcudluğunu ortaya çıxarır. Bir tərəfdən bu onunla əlaqədardır ki, rus dilinin əlifba tərkibi Azərbaycan dilinin əlifba tərkibi ilə üst-üstə düşür. Bu hallarda transliterasiyada qrafik işarələrin verilməsində 2 növ müşahidə olunur:

1. Bir işarə bir işarə ilə verilir, məsələn:

Daşbulaq kəndi – село Дашбулаг;

Uludaş kəndi – село Улудаш;

Ovçulu kəndi – село Овчулу.

2. Bir işarə bir-birinin ardınca gələn bir neçə işarə vasitəsilə verilir, məsələn:

Ceyrançöl qəsəbəsi – посёлок Джейранчель;

Səncəgədi kəndi – село Сянджяряди;

Насикənd k.i.ə.d. – Гаджикяндский с.а.т.о.

Əmircan k.i.ə.d. – Амирджанский с.а.т.о.;

Cadaxur k.i.ə.d. – Джадахурский с.а.т.о.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan coğrafi adlarını biz nadir incilər kimi qorumalı, onlara incəsənət və memarlıq abidələri kimi yanaşmalıyıq.

Transliterasiya prosesində rast gəldiyimiz digər problem onunla əlaqədardır ki, bizim doğma respublikamızda elə növ coğrafi adlar var ki, onların transliterasiyası uzun müddət sosialist rejimi dövründə təhrif olunub, rus dilinin “qəlibinə salınıb”, rus dilinin fonetik qanunlarına “təbə olub” və nəticədə onların dil mənsubiyyətini təyin etmək olduqca çətinləşib. Məsələn, aşağıdakı coğrafi adların rus dilinə transliterasiyası bu fikri əyani surətdə təsdiqləyir:

Şamaxı – Шемаха;

Lənkəran – Ленкорань;

Нахçıван – Нахичевань;

Qusar – Кусары;

Kəlbəcər – Кельбаджары.

Digər tərəfdən qeyd olunmalıdır ki, müstəqillik dövründə bir sıra urbanonimlər obyektiv olaraq və müasir tarixi şəraitin tələbi ilə dəyişdirilmişdir. Məsələn: Vartaşen – Oğuz;

Qutqaşen – Qəbələ;

Stepanakert – Xankəndi;

Mardakert – Ağdərə.

Bu coğrafi adların da transliterasiyasında tarixilik, elmilik prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə, coğrafi adların dəqiq qeydə alınması və transliterasiyası olduqca böyük əhə-

miyyət kəsb edir. Onlar digər mənbələrdə olmayan təbiət, ictimai-siyasi münasibətlər, dil haqqında məlumatları ehtiva edirlər. Coğrafi adlar bizim tariximizdir. Onları mühafizə etmək lazımdır. Bu baxımdan Macarıstanın paytaxtı Budapeştin təcrübəsi təqdirəlayiqdir. Budapeştdə şəhərin və ölkənin tarixi ilə, coğrafiyası ilə və s. maraqlı doğuran faktorlarla əlaqədar olan urbanonimlər siyahısı tərtib olunmuşdur. Onlar qanun çərçivəsində hökumət tərəfindən qorunur (4, s. 153; 1, s. 59).

Bu çox müsbət nümunədir və biz də bunu nəzərə almalıyıq. Bu baxımdan Azərbaycan coğrafi adlarının transliterasiyası zamanı biz maksimal dərəcədə mənbə dilin xüsusiyyətlərini mühafizə etməyə çalışmışıq. Bu münasibətlə bir misal gətirmək istərdik: fransız şəhəri *Rouen* rus dilinə *Роуэн* kimi transliterasiya etmək olardı, lakin fransız dilində bu sözün tələffüzünü nəzərə alaraq bu urbanonimin *Руан* variantına üstünlük verirlər (2, s. 297).

Azərbaycan coğrafi adlarının rus dilinə transliterasiyası, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bir sıra çətinliklər yaradır. Onlar həm hər iki dilin əlifba müxtəlifliyi, orfoqrafiya qaydaları və bu dillərin fonetik tərkibi ilə əlaqədardır. Bu müstəvidə biz həm də nəzərə almalıyıq ki, məsələn, rus dilində fişiltılı samitlər olan *ч, ш, ж* hərflərindən sonra saitlər müəyyən qaydaya təbə olur, məsələn: *чижи* (tələffüzdə *ы*, yazıda *и*); *шипеть* (tələffüzdə *ы*, yazıda *и*); *жить* (tələffüzdə *ы*, yazıda *и*); *сжигать* (tələffüzdə *ы*, yazıda *и*); *чёлка* (tələffüzdə *о*, yazıda *ё*); *шэпот* (tələffüzdə *о*, yazıda *ё*) və s.

Lakin alınma sözlərdə və digər dillərə mənsub olan coğrafi adlarda transliterasiya zamanı bu qaydaya riayət olunmur (5). Məsələn: Azərbaycan dilindəki Şıxlar kəndinin adını biz rus dilinə Шыхлар kimi transliterasiya etmişik. Halbuki Sovet dövründə bu kəndin adı Шихлар kimi verilirdi. Bu prinsiplə biz Kijəbə kəndinin adını Кижябя kimi transliterasiya etmişik. Qabaqçöl kəndinin adını biz rus dilinə Габагчель kimi transliterasiya etmişik. Aşıqalılar kəndinin adını biz Ашыгалылар kimi transliterasiya etmişik. Halbuki, əvvəllər bu komonim Ашыгалылар kimi verilib. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan coğrafi adlarının rus dilinə transliterasiyasında bəzi spesifik saitlərin verilməsində tarixən sabitləşmiş, elmi prinsiplərə əsaslanan, yekdilliklə qəbul olunmuş qaydalar mövcud de-

yil. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilindəki bəzi saitlər pozisiyasından asılı olaraq rus dilinə spesifik surətdə transliterasiya olunur, məsələn, *ə* saiti:

Gəncə – Гянджа;
Rəsulzadə qəsəbəsi – посёлок Расулзаде;
Şəki – Шеки;
Dəhnə kəndi – село Дехне;
Biləsuvar – Билясувар;
Əyricə kəndi – село Айриджа;
İnəkboğan kəndi – село Инекбоган;
Gəraybəyli kəndi – село Гярайбейли;
Ərəblər kəndi – село Араблар;
Ərəş kəndi – село Араш;
Ətyeməzli kəndi – село Этьемезли и т. д.

Azərbaycan dilindəki *ö* saiti coğrafi adlar tərkibində rus dilinə iki cür transliterasiya olunur: sözün əvvəlində [*o*] kimi, sözün ortasında samitlərdən sonra gəlsə, [*ë*] kimi, məsələn:

Öyrət kəndi – село Орят;
Dördyol kəndi – село Дёрдьйол;
Ceyrançöl qəsəbəsi – посёлок Джейранчель;
Kövər kəndi – село Кёвяр;
Görədil kəndi – село Гёрадилъ;
Hökməli kəndi – село Хёкмели və s.

Azərbaycan dilindəki *e* saiti də rus dilinə coğrafi adlar tərkibində iki cür transliterasiya olunur: sözün əvvəlində [*ə*] kimi, sözün ortasında samitlərdən sonra [*e*] kimi, məsələn:

Eymur kəndi – село Эймур;
Elabad kəndi – село Ельабад;
Qarazeynəlli kəndi – село Гаразейналлы;
Reqloba kəndi – село Реглоба.

Azərbaycan dilindəki *ü* saiti də coğrafi adlar tərkibində rus dilinə iki cür transliterasiya olunur: sözün əvvəlində [*y*] kimi, samitlərdən sonra [*yü*] kimi, məsələn:

Şümrüd kəndi – село Шюмрюд;
Küdürlü kəndi – село Кюдюрлю;
Üçtəpə kəndi – село Учтепе.

Azərbaycan dilindəki coğrafi adların transliterasiyası prosesində həmçinin sözlərin heca xüsusiyyətləri, hərflərin sözlərdə pozisiyası, morfemlərin düzülüşü və daxili strukturu, hərf birləşmələrinin pozisiya spesifikasiyası mütləq surətdə nəzərə alınmalıdır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki coğrafi adlarda *ya*, *yə* hərf birləşmələri rus dilinə transliterasiya olunanda, sözün əvvəlində *я* kimi, morfem daxilində *ья* kimi, iki kökün qovuşuğunda, yəni mürəkkəb sözün

komponentləri arasında *ья* kimi verilir (4), məsələn:

Yardımlı – Ярдымлы;
Aşağı Qaramərgəm kəndi – село Ашагы Гарамарьям;
Dövlətyarlı kəndi – село Довлятьярлы;
Xubyarlı – село Хубьярлы.

Azərbaycan dilindəki coğrafi adlarda *ye* hərf birləşməsi də rus dilinə transliterasiya olunanda sözün əvvəlində *e* kimi, morfem daxilində *ье* kimi, iki kökün qovuşuğunda, yəni mürəkkəb sözün komponentləri arasında *ье* kimi verilir, məsələn:

Yevlax – Евлах;
Ətyeməzli kəndi – село Этьемезли;
Yerliəğalı kəndi – Ерлиагалы.

Bir məqama da diqqət etmək istərdik ki, Azərbaycan coğrafi adları rus dili üçün eqzozimlərdir, yad dil xüsusiyyətləri daşıyır, alınma sözlər kimi bəzi hallarda rus dilinə transliterasiya olunanda spesifik qaydalara uyğun olaraq işlənir. Məsələn: Azərbaycan dilindəki *l* samiti hecanın əvvəlində və hecanın sonunda arxa sıra *a*, *o*, *u* saitlərindən sonra rus dilində dəyişikliyə uğramır; lakin hecanın sonunda ön sıra saitləri *e*, *ə*, *ö*, *ü* sonra rus dilinə transliterasiyada *ль* (yəni мягкий знак – yumşaldılma işarəsi) əlavə olunur və incələşmə baş verir. Bu xüsusiyyət rus dilində işlənən alınma sözlərə xasdır (6, s. 436). Məsələn:

Xırdalan – Хырдалан;
Şabran – Шабран;
Görədil kəndi – село Гёрадилъ;
Ceyrançöl qəsəbəsi – посёлок Джейранчель.

Bu tədqiqatda biz Azərbaycan coğrafi adlarının rus dilinə transliterasiyasının bəzi məqamlarını əks etdirməyə çalışdıq. Əgər nəzərə alsaq ki, hal-hazırda Azərbaycanda bir sıra qurumlar, nazirliklər bu məsələlərin həllini gözləyir və bu sahədə daim çalışır, bu səpgidə olan işlərin dövlət əhəmiyyəti bir daha təsdiqlənmiş olar. AMEA-da yüksək ixtisaslı alimlərdən ibarət Transliterasiya Komissiyası təşkil olunmuş və onun üzvlərinin mütəmadi olaraq iclasları, müzakirələri keçirilir. Son dövrdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu və İnformatika İnstitutu transliterasiya problemləri sahəsində tədqiqat işləri həyata keçirir və bir-birilə əməkdaşlıq edir. Bu yol çətin olsa da, gələcək uğurların təməli kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova G.İ. Binəqədi rayonunun toponimiyası: Problemlər və perspektivlər. Bakı, 2014.
2. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва, 1979.
3. Инструкция по русской передаче географических названий Азербайджанской ССР. Составитель: Е.Н.Бушуева. Ред. Ш.Дж. Алиев, А.Р. Махмудов. Москва, 1972.
4. Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва, Наука, 1979.
5. Правописание гласных после шипящих и ц. <https://www.yaklass.ru >materiali>
6. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, Просвещение, 1976.
7. Руководство по национальной стандартизации географических названий. UNSD – the United Nations. <https://unstate.un.org >seriism. PDF>.
8. 23rd International Congress of Onomastic Sciences. August 17-22, 2008. Toronto, Canada. <https://yorkspace.library.yorku.ca>
9. United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN) seminar: Toponym: Identitas dan Jati Diri Bangsa in Indonesia. www.toponymie.gouv.g.c.ca.

GULSHAN AKHUNDOVA

SOME PECULIARITIES OF TRANSLITERATION OF THE AZERBAIJANI
GEOGRAPHICAL NAMES INTO RUSSIAN LANGUAGE

SUMMARY

The paper is dedicated to the problem of transliteration of the Azerbaijani geographical names into Russian language. As it is known the transliteration of geographical names play an important role at the stage of globalization in the world because of widening of international socio-economic and cultural relations. In this connection a transliteration must be possibly correct, exact and based on scientific items. In the process of transliteration of the Azerbaijani geographical names into Russian language it must be taken into consideration the syllable peculiarities of words, position of letters, their morpheme structure and etc. Proceeding from these points the author distinguishes some peculiarities of transliteration of the Azerbaijani geographical names into Russian language. The author's recommendations will be useful in further research works on this problem. Here is also marked out that nowadays some Institutes of Azerbaijan National Academy of Sciences i.e. the Institute of Linguistics and the Institute of Informatics are busy with transliteration problems and cooperate in this branch of science.

Key words: *transliteration, geographical name, sound combinations, period of globalization, future research works, important role, scientific items*

ГЮЛШЕН АХУНДОВА

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАНСЛИТЕРАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме transliteratsii azerbaydzhanskih geograficheskikh nazvaniy na russkiy yazyk. Izvestno, chto na sovremennoy etape rasshireniya sotsialno- ekonomicheskikh i kulturnykh svyazey v mire i period globalizatsii obuslovlivaet vazhnuyu rol' transliteratsii geograficheskikh nazvaniy. S etoy toчки zreniya transliteratsiya dolzhna byt' maksimalno tochnoy, pravilnoy i osnovyvat'sya na nauchnye polozheniya. V protseste transliteratsii azerbaydzhanskih geograficheskikh nazvaniy na russkiy yazyk dolzhny byt' uchteny slogovyye osobennosti slova, pozitsiya bukv v slove, struktura morfem i t d. Исходя из этих положений, автор выделяет некоторые особенности transliteratsii azerbaydzhanskih geograficheskikh nazvaniy na russkiy yazyk. Rekomendatsii avtora mogut byt' polozhny v dal'nейshikh issledovaniyax po dannoy problemе. V статье также отмечается, chto v nastoyashcheye vremya Institut Yazykoznaniya i Institut Informatiky Natsionalnoy Akademii nauk Azerbaydzhana issleduyut problemy transliteratsii i sotrudnichayut v etoy oblasti nauki.

Ключевые слова: *transliteratsiya, geograficheskoye nazvaniye, zvukosochetaniya, period globalizatsii, buduyushcheye issledovaniye, znachitel'naya rol', nauchnye polozheniya*